

vrlo poznatih profesionalnih glumaca. Podsjetimo se, životne su navike kod budućih opernih pjevača mnogo bolje. To se može razumjeti, budući da je frekvencijski raspon glasa iznimno važan za funkcionalno dobar pjevački glas. U našem istraživanju studenti pjevanja ozbiljno shvaćaju upute o pušenju, alkoholu i zadnjem obroku i o mogućim posljedicama refluksa na lošiju kvalitetu glasa, tj. promuklost. Iako je ispitano samo 15 budućih opernih pjevača, rezultati upitnika su vrlo zadovoljavajući. Naime, samo jedan student redovito puši. Vokalni profesionalci uvijek moraju imati na umu da dugotrajne loše životne navike moraju ostaviti i posljedice na glasovoj kvaliteti, koje se, zbog redovitog vježbanja glasa, u početku karijere toliko ne očituju.

X. METODIKA RADA NA DIKCIJI VOKALNIH PROFESIONALACA

X.1. Samoglasnička i suglasnička dikcija

I najveći učitelji retorike, uz dobar glas, isticali su i dobar izgovor, kao važan dio uspješne izvedbe. Ciceron, duhovito kroz Krasov govor navodi dikciju, kao grčki izraz, govoreći o prenesenom značenju (primjer iz Lucilija): «Kako je samo ljupko uredio dikciju svoju, Majstorski, kao kamičke u kakovu skladnu mozaiku!» (str. 285). Pravilan izgovor glasnika kao i naglasaka, područje je ortoepije, ispravnog govora, i traži njegu kao i glas. Između ostaloga, i stoga što nedostatna i loša dikcija utječe i na postavljanja glasove kvalitete, koja tada postaje neestetična.

Nakon Cicerona, u surječju ortoepije, Kvintilijan postavlja retoričko pitanje: «Zar ima išta potrebnije od pravilnog govora?» (str. 86). Pri tome je za određeni konzervativizam u pridržavanju pravilnog izgovora, ali ipak kaže da ne treba ni pretjerivati u očuvanju zastarjelih i izumrlih oblika. Za uzor se uzima jezična i govorna praksa obrazovanih ljudi u svakodnevnoj komunikaciji (v. str. 92). Kad govori o predobrazovanju govornika, odmah nakon pozornosti na vrstu glasa, navodi da učitelj na prvom mjestu mora popravljati pogreške u izgovoru, paziti na razgovijetnost izgovora i dikciju tj. na pravilan izgovor glasnika. Navodi da je izgovor /r/ *rho* i Demostenu zadavao muke, da je umjesto /r/ izgovarao /l/ *lambda* (v. o tome na str. 114). Znamo da je Demosten imao puno problema zbog glasa, dikcije i glatkoće govora, ali da se uspješno izborio za mjesto vrhunskoga govornika, jer je bio svjestan svojih izvedbenih mana, ustrajno je radio, od svoje mladosti, na njihovom ispravljanju (koliko je to bilo moguće).

Kvintilijan spominje loš i afektiran izgovor /s/, ali nam je teško predočiti iz toga impresionističkog naziva na što točno misli. Zanimljivo je da je svjestan da određen neispravan izgovor može biti povezan i s pogrešnom impostacijom,

govori da govor ne smije biti ni iz dubine grla, niti previše odjekivati u usnoj šupljini i da treba paziti na čistoću govora. Vidi se da je pri tome mislio na izgovor, jer spominje da se krajnji slogovi ne smiju gubiti, da govor mora biti uvijek isti. Ispravno je metodički naveo da, tijekom naobrazbe, govornika treba istodobno vježbati izgovor, glas i pamćenje.

Danas objektivno znamo da guturalan glas proizvodi nerazgovijetnost izgovora jer dolazi do neutraliziranja vokala, a do gubljenja krajnjih slogova može doći zbog više razloga, primjerice kod predubokih glasova dolazi na krajevima fonetskih riječi do glotalizacije (Varošaneć-Škarić, 2005), a kao što ćemo u nastavku spomenuti, u dijalektalnim govorima može doći do sinkopiranja, što će najviše utjecati na završne slogove.

Zadatak je fonetičara, u radu na dikciji s vokalnim profesionalcima, u teorijskom dijelu podučavanja, upoznati ih s glasničkim sustavom hrvatskoga jezika (samoglasnika i suglasnika u općeprihvatljivom izgovoru (OPIH) i prihvaćenom (PI)), zatim uvježbavanje ortoepškoga izgovora na segmentalnoj, glasničkoj razini te suprasegmentalnoj razini izgovora prozodije naglasaka u općeprihvatljivom izgovoru. U radu s govornim profesionalcima, fonetičar osvještava razliku između mogućih lokalnih odnaka u izgovoru samoglasnika i suglasnika i općeprihvatljivoga izgovora. U slučaju distordiranog izgovora, tj. izgovornih poremećaja, izgovor se uvježbava pomoću tercnog filtra, a u institucijama u kojima to nije moguće, vježbe se, prema respektivnom redoslijedu, snimaju tijekom ispravljanja da bi vježbenik uočio pomake i mogao sam vježbati na temelju snimaka ispravnoga izgovora fonetičara. Uz izgovor pojedinih glasnika koje vokalni profesionalci češće izgovaraju lokalno ili neispravno zbog izgovornog poremećaja, navode se i vježbe u surječju glasnika koji, zbog artikulacijskih i koartikulacijskih uvjeta, najbolje utječu na mogućnost ispravljanja određenih glasnika. Vježbe je autorica ove knjige prvotno oblikovala 1984. god. za potrebe rada na izgovoru studenata glume, radijskih i televizijskih govornih profesionalaca, a od 1990. god. primjenjivane su u sustavnom radu s televizijskim govornim profesionalcima. U metodici, vježbe se nastavljaju na zagrebačku fonetsku školu, uzimajući u obzir radove Guberine i sur. (1965), ali se u oblikovanju pazilo da budu prilagođene normalnočujućim osobama, budući da su namijenjene ispravljanju izgovora vokalnih profesionalaca. Za vrijeme prijenosa zvuka uvijek se želi djelovati na slušanje, radi li se pomoću zvučnih filtara ili bez njih. Guberina i sur. (1965) navode pet čimbenika koji se mogu pri ispravljanju koristiti pojedinačno ili udruženo, ovisno o potrebi: 1. intonacija i ritam, 2. frekvencija, 3. susjedni glasovi, 4. napetost i 5. afektivna situacija.

Ako radimo na zvučnom tercnom filtru, pazit ćemo da za ispravljanje određenog glasnika odaberemo optimalno frekventijsko područje za određen glasnik, da bi vježbenik mogao sam iznaći dobar izgovor na temelju dobrog

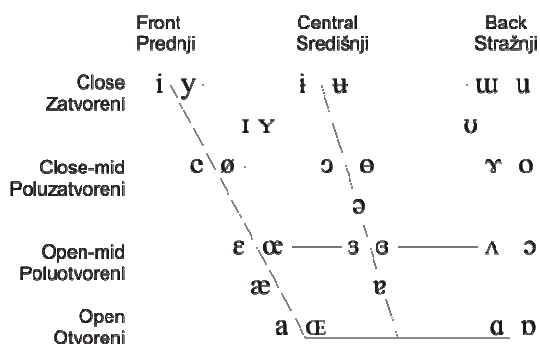
izgovora fonetičara i povratne sprege proizvedenog šuma koji je uvijek prisutan pri dobrom izgovoru. (Podatci za optimalna frekvencijska područja za pojedine glasnike mogu se pronaći prema: Škarić 1963, 1964, 1991; Žerjavić-Desnica, N. 1982; Vuletić, D. 1987.)

Znači, pri ispravljanju glasnika pristupa se više u sintezi, a ne potpunim imitiranjem artikulacijskih pokreta fonetičara. Svrha je postići dobar izgovor koji će postati normalan za vježbenika tijekom govora u intonaciji i ritmu rečenica, da se sintezom usvoji izgovor svakog glasnika koji nije ispravan (da se ne ispravlja izdvojeno), da mu se stvore artikulacijske navike ovisno o proizvedenom zvuku. U vježbama koje slijede, u izboru riječi uzelo se u obzir glasničko okružje. Prvo, u smislu artikulacijskoga smjera pokreta i, drugo, da glasnici koji se ispravljaju budu blizu glasnika u općeprihvatljivom izgovoru hrvatskoga jezika kao koartikuliran otponac izgovora, treće, treba uzeti u obzir napetost s obzirom na vrstu izgovorne pogreške. Primjerice, u odnosu na pokret, /s/ te /l/ počinjemo ispravljati tako da ispred navedenih glasnika stavimo mekonepčanike ili pak velare /k/ te /g/, jer nakon velarnog pokreta jezik mora krenuti prema naprijed. Potom se pazi na blizinu, pa se glasnici [p], [b], [m], [s] stavljaju primjerice, ispred glasnika [l] koji ispravljamo da bi se popravio mediteranski svijetli (pomaknut lagano iza standardnoga) ili posavski izgovor koji je taman i znatnije pomaknut. Napetost je najveća u inicijalnom položaju, stoga ćemo glasnike s oslabljenim izgovorom stavljati na početak riječi. Osobitost ovih vježbi jest što ispravljani glasnici nisu uvijek na prvom mjestu u riječi zbog jezičnoga pokreta koji se treba ustaliti, pa se mogu koristiti uvijek kad se želi postići općeprihvatljiv izgovor. Naravno, tijekom vježbi treba paziti na učestalost početnog, središnjeg ili pak završnog položaja glasnika koji se ispravlja. Primjerice, koristimo češće finalni tj. završni položaj kod piskavoga, stridentnog izgovora /s/, a za ispravljanje oslabljenog /s/, više početne slogove i napetije glasnike ispred. Suglasnici su napetiji od samoglasnika, neki su suglasnici napetiji od drugih pa općenito imaju važnu ulogu u ispravljanju dikcije – suglasničke i samoglasničke. Bezvučni su suglasnici općenito napetiji od zvučnih, pa ćemo pri ispravljanju preslabe dikcije početi s bezvučnim suglasnicima u početnom položaju. Najnapetiji su u hrvatskom bezvučni okluzivi /p/, /t/, /k/, potom zvučni okluzivi /b/, /d/, /g/, pa redom, zvučne afrikate /dž/, /đ/, zvučni alofon od /c/ [dz], bezvučni /č/, /ć/, /c/, bezvučni frikativi ili tjesnačnici /s/, /š/, /f/, zvučni frikativi /z/, /ž/, zvučni alofon od /f/ [v], nazalni suglasnici /m/, /n/, /nj/ [m], [n], [ɲ] alofon od /n/ [ŋ], sonanti – zvonki približnici, aproksimanti /l/, /r/, poluvokali /j/, /j̥/ i /v/, alofon od /v/ labavi [w], potom po napetosti slijede samoglasnici. Zatvoreniji samoglasnici, kao /i/, napetiji su od otvorenih, kao što je /a/. Stoga ćemo različite samoglasnike stavljati u artikulacijski okoliš pri ispravljanju oslabljenog sigmatizma, a različite pri ispravljanju piskavog, stridentnog. Kod prvog ćemo iza /s/ ili /z/

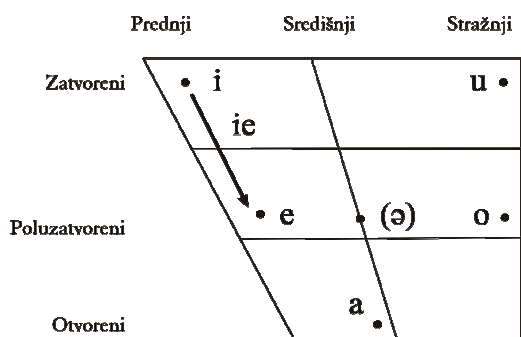
najprije uvesti zatvorenije vokale, a kod drugog otvorenije. Na kraju, u svim okružjima i mjestima u rečenici treba postići ispravan izgovor. Pri tome se pazi na vrstu naglaska, tj. na mjesto njegova uvođenja (koliko je to moguće) i, općenito, na duljinu vokala koji dolazi na određenom mjestu u riječi.

X.1.1. Izgovor samoglasnika u općem hrvatskom izgovoru

Vokalski prostor shematski se, prema zatvorenosti/otvorenosti i prednjosti/stražnjosti, prikazuje prema Međunarodnom fonetskom udruženju (IPA – *International Phonetic Association*) kao na slici 47. Svi vokali su smješteni u odnosu na dvije osi. Vokalski prostor za standardne hrvatske samoglasnike prikazuje se kao na slici 48, kako je prikazan i u priručniku IPA (*Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*, 1999, izdanje 2009, Cambridge: Cambridge University Press).

Slika 47. Vokalski prostor (IPA)

Slika 48. Vokalski prostor hrvatskih kardinalnih vokala

Na vertikalnoj osi smješteni su vokali od zatvorenih (gore), potom poluzatvorenih, do otvorenih (dolje), a na horizontalnoj osi, od prednjih (lijevo), središnjih do stražnjih vokala (desno). Kad se simboli pojavljuju u paru (slika 47), onaj s desne strane predstavlja zaokružen, labijaliziran vokal. Ako pak nema vokalskih opozicija u nekom vokalskom sustavu, kao primjerice, u hrvatskom općem izgovoru (slika 48), strana na kojoj stoji simbol (lijevo – desno) nije važna, arbitrarna je. Škarić (2009) ističe da je upravo u vokalizmu najveća izgovorna raznolikost u različitim hrvatskim govorima, ali i između triju tipova općega hrvatskoga, prema njegovu opisu općeg hrvatskog izgovora. Kako je na slici vokalskoga prostora za opći hrvatski izgovor prikazano sedam vokala, treba objasniti da je prijelazni diftong [i_e] prihvatljiv samo u izgovoru dugoga jata i pripada samo prihvatljivom izgovoru, dok je u prihvaćenom tipu općega hrvatskog izgovora, redovit monoftonški izgovor dugoga jata. Istraživanja Škarića (2009) pokazuju da je razlika između prihvatljivog i prihvaćenog izgovora dugog jata u općem hrvatskom jeziku danas slaba i ne pokazuje tendenciju čvrste granice. Dužina i naglasak pri izgovoru diftonškog [i_e], koji je moguć u prihvatljivom tipu, nalaze se na jačem dijelu, tj. na /e/, za razliku od kodificiranog tipa dvosložnoga izgovora kad je naglasak na /i/, a dužina na /e/. Takvo ortografsko bilježenje dvosložnog jata s naglaskom na /i/ u kodificiranom tipu prisutno je u starijim rječnicima, a takav se izgovor ne doživljava hrvatskim izgovorom, već istočno bosanskim i zapadno crnogorskim.

Simbol za neutralni vokal [ə] koji je središnji po osi gore – dolje prema otvorenosti, znači poluotvoren, i središnji po osi prednji – stražnji izgovor, središnji je u općem hrvatskom jeziku i nije fonem. Prema tomu, čvrst je vokalski sustav u hrvatskom općeprihvaćenom i prihvatljivom izgovoru kardinalan, jer se sustav od pet osnovnih samoglasnika naziva kardinalnim. Opisujući opći hrvatski izgovor u kardinalnom sustavu vokala treba naznačiti:

- po osi stražnjosti izgovora nema stupnjeva, što primjerice znači da /u/ nije stražnjiji od /o/, /u/ opisujemo jednostavno kao stražnji, zatvoren, zaokružen. Kako je i njegov izgovor kardinalan, to znači da mu izgovor nije baš potpuno zatvoren.
- /o/ je poluzatvoren, stražnji, zaokružen: osnovni kardinalan izgovor
- /i/ je prednji, zatvoren, napet (ali nije prezatvoren, ni prenapet)
- /e/ je poluzatvoren i prednji
- /a/ je srednji po osi naprijed – nazad, što znači da je po otvorenosti otvoren, osnovni središnji kardinalan izgovor.

Odmaci, u odnosu na ovakav izgovor vokala u kardinalnom sustavu, nisu u općem hrvatskom izgovoru, već pripadaju različitim dijalektalnim i lokalnim izgovorima. Pretpostavka da izgovorne osobine obrazovanih govornika većih hrvatskih gradova kajkavskoga područja (Varaždin) i štokavskoga (Osijek) pripadaju općehrvatskom izgovoru između općeprihvatljivog i prihvaćenog tipa,

provjerena je i u istraživanju Varošaneć-Škarić i Kišiček (2009). Pokazalo se da razlike u procjeni regionalnosti između osječkih i varaždinskih govornika nije bilo, a regionalnim izgovorom procijenjeni su samo sporadični govornici koji su imali niži stupanj naobrazbe.

X.1.1.1. Neke osobitosti dijalektalnih izgovora vokala u različitim hrvatskim govornicima i njihovo ispravljanje

U organskim hrvatskim varijetetima, najveća je raznolikost upravo u izgovoru samoglasnika. Osim što upućuju na geografsko podrijetlo, oni su ujedno i najvažniji indikator i ostalih društvenih informacija (kao što su društveno podrijetlo, stupanj naobrazbe i kultiviranosti). Navedimo neka odstupanja od općeprihvatljivoga i prihvaćenoga izgovora hrvatskoga jezika.

U dijalektalnom se izgovoru ostvaruju kratki labavi vokali od /i/ i /u/, primjerice u čakavskim govornicima (Škarić, 2009) i u kajkavskim (Varošaneć-Škarić i Kišiček, 2009), koji se prema IPA obilježavaju simbolima [ɪ][ʊ] (v. na slici 47). Takav je izgovor prisutan na jugu Hrvatske, primjerice u čakavskom komiškom izgovoru na otoku Visu, općenito na čakavskim otocima te na sjeverozapadu Hrvatske, u Međimurju i Zagorju.

Dijalektalan je i prezatvoren izgovor /e/ i /o/ u dugom položaju. Iako je to uobičajeno u klasičnom izgovoru, današnji ekspertni procjenjivači i motivirani govornici, smještaju takav izgovor u dijalektalno, primjerice štokavsko bosansko-hercegovačko podrijetlo. Također je dijalektalno kad su u kratkom izgovoru vokali /e/ i /o/ preotvoreni u odnosu na općeprihvatljiv i prihvaćen izgovor hrvatskoga (prema shemi IPA poluotvoreni [ɛ]), što je geografski indikator govornika podrijetlom sa sjeveroistoka Hrvatske, iz Vojvodine, dijela Bosne (Banja Luka).

Zatvoreniji i labijaliziraniji izgovor vokala /u/ i /o/ u odnosu na standardni izgovor, općeprihvatljivi i prihvaćeni izgovor, isto je tako dijalektalan.

U hrvatskim dijalektalnim razlikama, posebno je zanimljiv izgovor /a/, koji je prema Škariću (2009) najrazlikovniji u različitim dijalektalnim izgovornicima; dijalektalan je izgovor /a/ koji ide prema /o/, zatim štokavski tamni stražnji /a/ [ɑ] (u dubrovačkom govoru i okolici te u nekim dijelovima Slavonije). U štokavskim je dijalektalnim govornicima takvo stražnje [ɑ] prisutno i na kraju izgovorne riječi, kao u donjim primjerima, i slijedi iza reduciranog vokala u slogu. Reducirano zanaslasno /a/ [ɐ], npr. u istočnoj Slavoniji, slijedi iza reduciranog sinkopiranja i dvaju vokala, pa se često izgovara na kraju riječi, primjerice [suâ'tmɛ] umjesto [suâ'tovima]. U kajkavskom je izgovoru prisutan i stražnji zaokružen izgovor /a/ kao [ɔ], pogotovo na kraju izgovorne riječi.

Nestandardan je i izgovor /a/ prema neutraliziranju u svim položajima, naglašenim i nenaglašenim, prema neutralnom vokalu [ə] kao u zagrebačkom kajkavskom izgovoru, u kojemu se čuje reduciran izgovor i drugih vokala.

U štokavskim govorima uobičajeno je prisutna redukcija vokala, sve do izostavljanja zanaglasnih nezavršnih vokala, poput izgovora [izlaz'lq], [gowor'lɑ] što se percipira kao izrazito dijalektalan izgovor, a indeksikalno se pripisuje neobrazovanim govornicima. Upravo zbog indeksikalnosti koja se složno pripisuje tim govornicima, bez obzira na njihovu stvarnu naobrazbu, vokalni profesionalci moraju urediti u radu sa stručnjacima fonetičarima, i izgovor vokala, da se njihovom izgovoru u javnom govoru ne bi pripisivale indeksikalne osobine vezane uz regionalnost i nižu naobrazbu. Izostavljanje, preskakanje zanaglasnoga nezavršenog sloga naziva se i sinkopiranje. Sinkopiranje i diftongiziranje, kao promjena vokalske boje za vrijeme trajanja naglašenog vokala (npr. izgovor [muoj], mjesto [moj]), znak su neurbanog govora, jer veći hrvatski gradovi kao što su Zagreb, Osijek, Rijeka, Pula, Split, nemaju ovakva vokalska odstupanja.

Bez obzira ispravljamo li labav, otvoren izgovor ili prezatvoren, diftongiziran, odviše stražnji ili odviše prednji izgovor određenih vokala, uvijek trebamo paziti na vokalski timbar – općeprihvatljivu kardinalnu samoglasničku boju hrvatskih vokala.

Za ispravljanje opuštenog, labavoga izgovora vokala možemo koristiti uzlazne intonacije i afektivne situacije, primjerice: «Ti?», «Baš ti?», «I?» (I što dalje?).

Premalo zatvoren /i/ brzo se ispravlja u početnim slogovima u slijedu iza frikativa, najprije bezvučnih, potom zvučnih, primjerice:

fičo [fʲi:ʧo], sinj [sʲi:ɲ], šipak [ʃʲipak¹⁰];

zid [zʲi:d], život [ʒʲiwot].

Na kraju, pravilan izgovor zatvorenijih vokala, kao što je /i/, uvježbava se i samo slušno preko sličica s afektivnim situacijama.

Preotvoren, istočni izgovor samoglasnika, kao što je primjerice [ɛ] prema kardinalnom, nešto zatvorenijem izgovoru, ispravlja se uz okružje tjesnačnih suglasnika, najprije bezvučnih, potom zvučnih u kratkom završnom slogu, no može i na kraju riječi u dugom slogu, primjerice:

nose [nôse:]

briše [brîše:], praše [prâ:še:], maše [mâ:še:], paše [pâše:];

može [môže], vraže [vrâ:že].

Pri ispravljanju preotvorenog /a/ koristimo okružje okluziva /p/, /t/, /k/, potom /b/, /d/, /g/.

¹⁰ Oznake za kvalitetu i kvantitetu naglasaka preuzete su prema sustavu bilježenja IPA (*The International Phonetic Association*)

Ako ispravljamo izgovor vokalnih profesionalaca, pogotovo elitnih, kojima je nužno postići besprijekoran standardan izgovor vokala, rad na ispravljanju vokalskoga timbra treba započeti sa zvučnim tercnim filtrom uz odgovarajuće optimalne hrvatskih standardnih vokala.

Istraživanje Varošanec-Škarić i Kišiček (2009) pokazalo je da je izgovor vokala snažan indikator regionalnoga – neregionalnoga izgovora i prihvatljivosti govora u javnoj uporabi te da je važniji od suprasegmentalne razine izgovora naglasaka.

Upravo zato fonetičari u radu s vokalnim govornim profesionalcima odmah ispravljaju nestandardan dijalektalni izgovor samoglasnika, koji se slušno lako ispravljaju, znatno lakše nego naglasci. Stoga je nejasno zašto neki govorni medijski profesionalci i javni govornici (npr. političari na visokim pozicijama, kao što su ministri) ne ispravljaju substandardan dijalektalan izgovor vokalske boje.

X.1.2. Izgovor suglasnika i metodski pristup pri njihovom ispravljanju

Izgovorna mjesta primarnoga jezičnoga dodira u području gornje/donje sekcije (usne, zubi, gornje nepce, grkljan) osvješčuju se teorijski i izgovornim vježbama. Osobine glasnika mogu biti predstavljene različitim podjelama. Budući vokalni profesionalci trebaju prije svega biti upoznati s izgovornim mjestom, kao jednom od najvažnijih osobina glasnika. Suglasnička dikcija u velikoj je mjeri odgovorna za razabirljivost govora (Škarić i Varošanec-Škarić, 1994b). Osim lokalnoga, slabog, nedostatnog izgovora suglasnika – izgovornih pogrešaka, izgovor suglasnika može biti i simptom govornih mana od dislalija, zbog, npr. nepravilnog ortodontskoga statusa (nepravilnost čeljusti i zubiju) do težih mana kao što je mucanje.

Dikcija suglasnika može biti slaba – nedostatna, dobra – primjerena, prejaka – prenapeta. Nadalje, kod suglasničke dikcije fonetičari procjenjuju i asimilacije (provode li se ili ne provode, odvajanje klitika, neasimiliranje). Nakon opisa standardnog izgovora suglasnika (Škarić 1991, 2009), bit će riječi o lokalnom izgovoru i manama te vježbama ispravljanja izgovora suglasnika.

Suglasnici (konsonanti: IPA)

	Bilabial	Labio-dental	Dental	Alveolar	Post-alveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r				ʀ			
Tap or flap		ɸ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f ɸ	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Suglasnici (konsonanti) u hrvatskom jeziku

	Dvousnjeni	Zubno-usnjeni	Zubno-nadzubni	Nadzubni	Prednje-nepčani	Srednje-nepčani	Meko-nepčani
Zatvornici	P b		t d				k ɡ
Pregradnici			ts		tʃ dʒ	tɕ dʑ	
Nosni	m			n		ɲ	
Tjesnačnici		f	s z		ʃ ʒ		x
Vibrant				r			
Približnici		ʋ				j	
Postranični približnici				l		ʎ	

Zvučna boja glasnika ovisi o spektralnom zvuku početnoga zvuka i o oblikovanju toga zvuka. Oblikovanje zvuka ovisi o duljini rezonantne cijevi i o mjestu i veličini sužavanja (Škarić, 2009). Upravo se to mjesto sužavanja govornoga prolaza zove izgovorno mjesto, a ono je specifično pri izgovoru svakog glasnika. U odnosu na mjesto izgovora glasnika hrvatskoga jezika (uključujući i alofone, tj. izgovorne varijante fonema), glasnici se dijele u deset vrsta, počevši od usana do grkljana. Dakle, glasnici prema mjestu tvorbe mogu biti:

1. dvousneni
2. zubnousneni
3. zubni – zubnonadzubni (prema primarnoj artikulaciji jačine dodira u hrvatskom izgovoru, artikulacijski su zubnonadzubni)
4. nadzubni
5. nadzubno-prednjonepčani
6. tvrdonepčani
7. stražnjotvrdonepčani
8. središnji
9. mekonepčani
10. grkljanski.

Prema potonjem redoslijedu, navodit će se vježbe koje se koriste na predmetima *Dikcija* i *Fonetika* za rad s vokalnim profesionalcima, te na predmetima *Ortoepija* i *Metodika rada na govoru u elektroničkim medijima* koje fonetičari usvajaju u methodske svrhe rada s vokalnim profesionalcima.

Zastupljenost vježbi ispravljanja izgovora u radu s vokalnim profesionalcima slijedi učestalost izgovornih pogrešaka ili mogućih poremećaja izgovora glasnika. Iako je razumljivo da kod vokalnih profesionalaca ne očekujemo kliničke poremećaje za koje je nužan rad s logopedom, fonetski protokol mora predvidjeti stupanj poremećaja izgovora (npr. lagani, srednji, teži sigmatizam, rotacizam – distordirani /r/, distordirani /r/ i /l/ itd.). Ako se radi o distorziji, a poremećaj je između središnjega i težeg stupnja, fonetičar treba uputiti govornike na rad s logopedom. Područje rada fonetičara na dikciji jest estetika izgovora, ispravljanje lokalnih, dijalektalnih odnaka u dikciji, usvajanje općeprihvatljivog i prihvaćenog izgovora glasnika i naglasaka hrvatskoga jezika (o izboru odlučuje fonetičar s obzirom na ekonomičnost usvajanja kod pojedinog govornika te ovisno o vokalnom/nevokalnom zanimanju). Fonetičar u procjeni počinje od opisa tipičnog izgovora koji je detaljno opisan u udžbenicima fonetike, u opisima općeprihvatljivoga i prihvaćenoga izgovora (Škarić 1991, 2009). Za očekivati je da je distorzija zamjetnija pri izgovoru težih suglasnika, kao što su šumnici (frikativi) i pregradnici (afrikate) koji su i inače razvojno najkasniji, te da će biti učestaliji poremećaji u izgovoru upravo tih glasnika. Opet, ni svi šumnici nisu podjednako teškoga izgovora, neki su lakši za izgovor, a to znači da imaju slabiji intenzitet frikcije i da su kraćeg trajanja kao npr. /f/, a neki težega izgovora, tj. jačega intenziteta frikcije i duljeg trajanja kao npr. /s/, /z/. Znači, manja je vjerojatnost da će vokalni profesionalci, kao odrasle osobe, imati učestale poremećaje, distorzije, primjerice u izgovoru /f/, ali kod težih distorzija frikativa, težih oblika sigmatizma, moguća je artikulacija svih frikativa prema /f/, jer je znatno lakši za izgovor, što se pučki, impresionistički naziva «fufljanjem».

Isto tako, moguć je, iako nije učestao, aspiriran izgovor /p/, /t/, /k/ kao [p^h], [t^h], [k^h]. Uzrok može biti općenito prenapeto postavljanje, pa se izgovor tih glasnika ispravi zajedno s usvajanjem pravilnoga postavljanja, a može se javiti i kao posljedica utjecaja nekih stranih jezika kod bilingvalnih govornika, koji su zbog rane edukacije poprimili takav izgovor i u hrvatskome. Kod glumaca i opernih pjevača nužna je pravilna dikcija i tih glasnika u hrvatskom. Možemo napomenuti da aspiriran izgovor potonjih glasnika ispravljamo u krajnjem položaju riječi, u početku, unutar dugih slogova, a potom i kratkih: kat [kâ:t], sat [sâ:t], bat [bâ:t], kap [kâ:p], rep [rê:p], sok [sô:k]; krep [krêp], snop [snôp], cik [cîk], rak [râk], pak [pâk], pik [pîk], itd.

Potom, moguće je da neki vježbenici obezvučuju zvučne suglasnike, primjerice, da /z/, /b/, /d/, /g/ izgovaraju obezvučeno prema /s/, /p/, /t/, /k/, što znači da ih ujedno izgovaraju napetije, jer su zvučni suglasnici manje napeti od bezvučnih.

Pri fonetskom ispravljanju treba osvijestiti da nisu sve distorzije podjednako čujne i estetski nepoželjne. Spomenuta prisutna obezvučavanja zvučnih suglasnika u inicijalnom i medijalnom položaju, mogu se lako riješiti vježbama opuštanja laringalnih mišića. Uz to, takav ćemo izgovor ispravljati tako da, u početku, zvučne suglasnike stavljamo u finalan, završni položaj: voz [wô:z], laz [lâ:z], niz [nî:z], sob [sôb], bob [bôb], rob [rôb], grad [grâ:d], mlad [mlâ:d], slad [slâ:d], pad [pâ:d], sad [sâd], rog [rô:g], mog [mô:g], Pag [pâ:g], sag [sâ:g], drag [drâ:g]. Nastavlja se s ispravljanjem u medijalnim te početnim pozicijama. Uvijek se vraćamo na riječi u kojima je već u početku usvojen dobar izgovor, ako vježbenici u drugim položajima još uvijek imaju neispravan izgovor.

Slušnom je procjenom zamjetnija distorzija kod glasnika težih za izgovor s duljim trajanjem, pa su i gledatelji i slušatelji posebno osjetljivi na distorzije kao što su sigmatizam, rotacizam, u izgovoru ili pri pjevanju vokalnih profesionalaca, a od lokalnih i dijalektalnih odnaka, smetaju ih oni izraženiji, koji su udaljeni i od prihvaćenog izgovora.

Nakon procjene vrste i stupnja neispravnog izgovora, fonetičar će odlučiti hoće li pod njegovim nadzorom započeti samo slušno ispravljanje, ili će ispravljati izgovor i uz pomoć filtarske transmisije na oktavnom elektroakustičkom uređaju (SUVAG Lingua), ili još osjetljivijem tercnom filtru, odnosno eufonu, koristeći ograničeno frekvencijsko područje za ciljani glasnik.

1. Dvousnjeni glasnici u hrvatskom izgovoru su [p], [b], [m] i alofon [w].

Među vokalnim profesionalcima nisu prisutne veće pogreške u izgovoru, niti dislalije ovih glasnika, pa im se samo osvještava mjesto tvorbe te utvrđuje obvezna razlikovnost bezvučnosti /p/ i zvučnosti /b/, jer je moguć obezvučen izgovor /b/ uslijed grkljanske napetosti. Obezvučavanje se tada odnosi općenito na zvučne glasnike, pa se obezvučavaju primjerice i /d/, /g/ itd. Taj se problem

uglavnom rješava vježbama opuštanja (najprije cijele muskulature, potom laringalne uz vježbe zijevanja i žvakanja zajedno s izgovorom). Što se tiče izgovora glasnika [m], on je nosan u fonološkom smislu, ali ne smije biti prenosan, tj. da se čujna nosna rezonancija prenosi i na izgovor samoglasnika.

Izgovor dvousnenog alofona [w] ne predstavlja artikulacijski problem, a oprimjerava se u pravilnom izgovoru, kad iza /v/ slijede samoglasnici /o/ i /u/:

[wô:d], [wôda], [wôłeti], [prô:wod]
[wû:k], [wû:tci], [wûna].

2. Zubnounsneni glasnici su bezvučni [f], zvučni alofon od /f/ [v], [v] i alofon [m].

U izgovoru se osvještava zubnounsnen izgovor [f]: frula, Firule, fikus.

Kad iza /f/, u istoj izgovornoj riječi, slijede zvučni suglasnici, /f/ se izgovara kao zvučni alofon: grof ga [grôv_ga], grif bi [grîv_bi], gof da [gôv_da].

Glasnik [v] izgovara se kao zubnounsneni u svim kombinacijama osim kad iza njega slijede /o/ i /u/ (v. gore primjere za dvousneni izgovor). Dakle, u ostalom samoglasničkom i suglasničkom okružju, izgovara se primarno zubnounsno: vikati [vî:kati], vedro [vêdro], vaga [vâ:ga], vrtiti [vřiti], vlak [vlâ:k], vrag [vrâ:g].

Zubnounsneni alofon [m] ostvaruje se kad iza glasnika [m] slijede /v/ ili /f/. Nije to samo u slučajevima kod usvojenih stranih riječi i europeizama kao što su tramvaj [trâmvaj], amfiteatar [amfiteâtar], amfibija [amfi:bija], češće se ostvaruje kod prezenta, primjerice: poznajem vas [pôznajem_vas], dajem vam [dâjem_vam], predstavjam vam [prêdstavlam_vam], znam vas [znâ:m_vas].

Zubnonadzubni (3) i nadzubno-prednjonepčani (5)

Zbog težine izgovora i povezanosti mogućih lokalnih odmaka te poremećaja ove glasnice u brizi za dikciju sagledavamo zajedno.

Zubnonadzubni su u hrvatskom izgovoru [t], [d], [s], [z], /c/ [ts] te zvučni alofon od /c/ [dz], a nadzubno prednjonepčani su /š/ [ʃ], /ž/ [ʒ], /č/ [tʃ], /dž/ [dʒ]. Škarić (2009) uz zubne, stavlja da su i zubnonadzubni, što je i normalno s obzirom na primarni dodir koji nije samo zubni već i nadzubni. Ova je skupina glasnika zanimljiva jer je pri izgovoru jednih moguć lokalni dijalektalni izgovor, ali i prava dislalija (patološki izgovorni poremećaj), a kod drugih samo potonje. U prvu skupinu možemo smjestiti /t/ i /d/, koji mogu biti lokalnog sjevernjačkoga odmaka, u kajkavskom izgovoru (neki dijelovi Podravine i Međimurja), i južnjačkog (u blizini Šibenika, Tijesno – Tisno) kao tipično alveolarnog izgovora. To znači da im je primarni dodir vrhjezično alveolarni, bez dodira dijela jezika na gornjim zubima, što u slušnom dojmu možemo opisati kao engleski alveolaran izgovor /t/ i /d/ u riječima *tub* [tʌb], *trite* ['trait], *dip* ['dip], *drop* ['drɒp], itd. (engleski ima još nekoliko različitih izgovora /t/, /d/)

U transkripciji se, doduše, bilježe isto, iako postoji navedena nijansirana razlika u izgovoru. Kad fonetičari toga ne bi bili svjesni, činilo bi se da je distorzija tih glasnika među hrvatskim srednjoškolicima razmjerno učestala, iako to nije slučaj.

U drugoj su skupini s učestalijim izgovornim poremećajima glasnici [s], [z], [ts]. Sigmatizam uže skupine zahvaća upravo te glasnike, a šire skupine, uz navedene, i ostale frikative i afrikate. Zbog težine izgovora tih glasnika i učestalost je poremećaja razmjerno veća. Kod vokalnih govornih profesionalaca bilježi se i najmanja distorzija, poremećaj izgovora tih glasnika, u odnosu na općeprihvatljiv izgovor, pa se čini da doista previše profesionalnih govornika ima sigmatizam, iako je on rašireniji među skupinom neprofesionalaca i srednjoškolaca, 57,8% : 77% (podatci za profesionalne govornike na nacionalnoj televiziji navedeni su prema: Škarić i Varošaneć-Škarić, 1994b, a podatci za srednjoškolce (n = 400) prema ispitivanju J. Ivičević-Desnice, D. Horge, M. Hunski, I. Škarić i G. Varošaneć-Škarić tijekom 1994. i 1995.).

Sigmatizam kao poremećaj izgovora može biti:

- međuzubni,
- prizubni,
- postranični (na jednu ili na obje strane),
- piskav (stridentan),
- zaokružen (koronalan): vrh je jezika pomaknut straga prema srednjem tvrdom nepcu, dolazi do zaokruženja usana i tamnjenja, gravisnosti tipično svijetlih, odnosno akutnih glasnika (npr. u izgovoru š [ʃ], ž [ʒ], č [tʃ]),
- prednjotvrdonepečano leđnojezični (dorsalnoalveolarno-palatalni frikativi),
- tvrdonepečani umekšani (leđima jezika na srednjem tvrdom nepcu),
- pregradni (okluzivni): nema umekšanja.

Moguć je i nazalan izgovor, kao i kod ostalih glasnika koji inače nisu fonološki nazalni, ako je glasova kvaliteta općenito čujne nosne rezonancije, a to znači nosnosti težega stupnja glasove kvalitete.

Neki su odmaci lokalni: zagrebački, kajkavski izgovor dorsalnoalveolarno-palatalni /š/, /ž/ u svim pozicijama u riječi kao [ç], [ʒ], ili lički, slavonski koronalni, tj. zaokruženi tamni izgovor [ʃ], [ʒ]. Ni prvi, alveolarno-palatalni, ni ovaj drugi, zaokruženi retrofleksni izgovor, nisu tipične realizacije u OPIH.

U općeprihvatljivom izgovoru moguć je samo onaj alofonski za /š/ i /ž/ kao dorsalnoalveolarno-palatalna realizacija, kad iza njih slijede /é/ i /đ/: lišće [lí:çtçe], hrast će [hrâ:çtçe], grožđe [grô:ždže], gvožđe [gwô:ždže], a, u prihvaćenom izgovoru hrvatskog (PIH), nisu uobičajeni potonji alofoni, jer je moguć izgovor jedne središnje afrikate za č-ć, i za dž-đ (v. tablicu Škarića, 2009: 73).

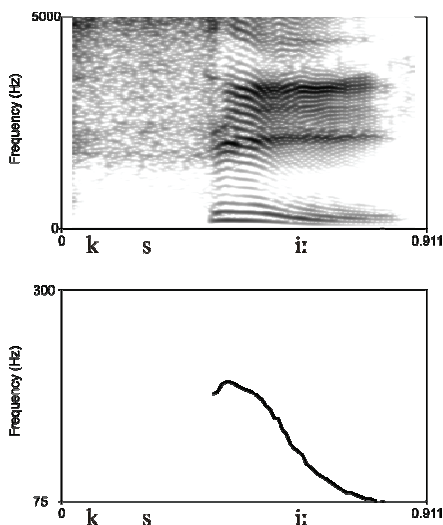
X.1.2.1. Vježbe za ispravan izgovor frikativa /s/, /z/, /š/, /ž/

☉ (VID/01)

Glasnik [s] ispravlja se nakon snimanja zadanoga teksta s normalnom raspodjelom frikativa i afrikata prema sljedećem redoslijedu vježbi:

1. /k/ + /s/ + zatvoreni vokali (poslije i ostali vokali) – stražnji bezvučni mekonepčanik /k/ + /i/, /e/ itd. na kraju sa /a/
2. dvousnjeni zatvornik /p/ + /s/ + /i/
3. /s/ + zvonki (sonanti), prema redoslijedu zatvorenosti od zatvorenijih prema otvorenijim
 - a) nosni: dvousnjenik (bilabijal) /m/, nadzubni (alveolarni) /n/, tvrdonepčani (palatalni) [ɲ]
 - b) vibrantni nadzubni (alveolarni) suglasnik /r/ i samoglasnički (vokalski) /r/
 - c) približnici: zubnounsni (labiodentalni) [v], tvrdonepčani /j/
 - d) bočni približnici: vrhjezični bočni nadzubni /l/, tvrdonepčani bočni /ʎ/
4. /s/ + zubnonadzubni /t/ (standardan izgovor u OPIH): s tim, stisnuti, stiskavac, stvar, stvaran, stvoren, stijeg, stijena, s tobom
5. pojačan izgovor frikativa /s/, /z/, /š/, /ž/ u tekstu
6. snimanje izgovora s normalnim trajanjem frikativa
7. preslušavanje prvog snimka i završnog s komentarima fonetičara i vježbenika

U prvoj vježbi /ksi/, prijelaz sa /k/ prema /s/ mora biti klizan, potpuno koartikuliran, izgovor /s/ se dulji i naglašeno izgovara samoglasnik /i/ (slika 49). Vježba se toliko puta dok vježbenik ne proizvede šum na filtru u području od 6,4 kHz do 12 kHz, kao fonetičar, ili dok fonetičar ne procijeni da je izgovor dovoljno dobar da se može nastaviti. Isto se tako ponavlja i u izgovoru /psi/.

Slika 49. Sonogramski prikaz izgovora [ksi:] (gore) i intonacijski tijek naglašenoga [i] (dolje)

Potom se izgovaraju riječi, toliko puta dok vježbenik ne proizvede šum, što mu je, uz fonetičarov izgovor, povratna sprega mjesta i načina izgovora. Glasnik [k], a poslije [p], početno se stavljaju u početni (inicijalni) položaj u riječi, potom u središnji (medijalni). Ide se prema sintezi, da vježbenik uoči način artikulacije kojim postiže primjeren zvuk na filtru te da ga ponavljanjem usvaja. Tijekom vježbi ne analizira se izgovor u užem fonetskom smislu, već se nastoji doći do usvajanja ispravnog izgovora slušanjem i povratnom spregom.

1. Početni položaj: /k/ + /s/ + /i/; /p/ + /s/ + /i/ potom + ostali vokali:
 - ksilofon, Ksenon, Ksenija, k sebi, Ksantipa, Ksaver
 - središnji položaj: Piksi, Diksi, boksit, oksid, oksimoron, Oksana, dok sam, vlak sam
 - psi, psikanje, psikati
2. /s/ + sonanti (zvonki)
 - a) /s/ + /m/, /n/, [ɲ]:
 - smijati, smijeh, smicati, smetati, smežurati, smak, smuđ, smuk, smutiti, smuvan, smotan, kosmat
 - sni, snimak, snimati, snen, snatrim, snob, snovi, snujem; kasni, posni, rasni, radosni, lisnat, osnažiti, Bosna, rasna
 - s njim, s njima, s njivom, snijeg, Snjeguljica, s njom

b) /s/ + /r/; /s/ + /r̥/:

– sricati, sreća, s ruba, srok, osrednji

/s/ + samoglasničko /r/:

– srs, srsi, srk, srp, srditi, Srđ, srce, srčan, srneći, srna, usrdan

c) /s/ + zubnounsneni /u/:

– svi, svirci, svima, svirati, svemir, svestran, svraka, svratiti, osviti, sve, svemu, svega, svevišnji, svat, svatko, svadati, u svom, osvanuti

d) /s/ + palatalni tvrdonepčanik /j/:

– svijet [sʋjɛ:t], svjetski, svijeća [sʋjɛ:tɕa], osvijestiti [osʋjɛ:stiti], osvijetliti [osʋjɛ:tliti]

e) /s/ + /l/ + [ʎ]:

– slip, slika, slijed [sljê:d], slama, slano, slanutak, slegnuti, sloboda, slog, slom, slomiti, složiti

– Sljeme, s Ljerkom, s lješnjakom, slijep [sljê:p], sljedba, sljubiti, s ljubavlju, s ljudima

Vježbe za ispravan izgovor /z/:

a) /z/ + /d/:

– zdimiti, zdenac, Zdeslav, Zdenka, zdrav, zdrobito, zdrmati, zdjela, iz zdjele, izdah, uzdah, uzdati, uzdanica, uz Dadu, uz djevu

b) /z/ + sonanti /m/, /n/, [ɲ]:

– zmija, zmaj, uzmicati, uzmaknuti

– znanje, označiti

– uz nju, iz njive, iz njedra, iznjedriti

/z/ + /r/, te na kraju vježbe /z/ + vokalsko /r̥/:

– zrec, zreti, zračiti, zraka

– Zrmanja [zřmaɲa], zrno [zřno]

/z/ + /v/, /j/:

– zvijer [zʋjɛ:r], zvijezda [zʋjɛ:zda], zviždati, zvek, zvanje, zvuk, zvono, zvonjava, zvončići, ozvučiti

– zijev [zjê:v], zijevati, zjapiti, uzjoguniti, izjelica, izjesti, iz joge, uz jogurt

/z/ + /l/, [ʎ]:

- zli, zlica, zlikovac, zlato, zloba, zloguk, zlurad
- uz ljude, ozljeda

Napomena: pri ispravljanju piskavog sigmatizma, ispred završnih /s/ i /z/, dobro je staviti manje napete otvorenije vokale kao što je u hrvatskom /a/, primjerice:

– pas [pâ:s], pas [pâs], kas [kâ:s], Karas [Kâra:s], gaz [gâ:z], Pegaz [pêga:z], sraz [srâz].

Kad se u tom položaju postigne pravilan izgovor, ispravljani se glasnici mogu stavljati i nakon drugih, napetijih vokala, na kraju i nakon najnapetijeg /i/:

- miris, iris, potpis, ispis, ugriz, griz.

Vježbe za ispravan izgovor /š/ i /ž/

a) /š/ + /k/ + samoglasnici:

- ški [ʃkî:] (ponoviti iza učitelja – fonetičara, nekoliko puta nakon što se postigao odgovarajući zvuk na tercnom filtru kao povratna sprega dobroga izgovora)
- škija, škicati, Škegro, Foška, viški, viška, kruška

b) /š/ + sonanti (zvonki):

- Škrip, škruga
- škvadra, škver

c) /ž/ + sonanti

/ž/ + /m/, /n/:

- Žminj, žmikati; žnora
- žlica, žlijeb [ʒljê:b], žlabrati
- žrec; žrvanj, žrtva, žrtvenik
- žvaka, žvakati

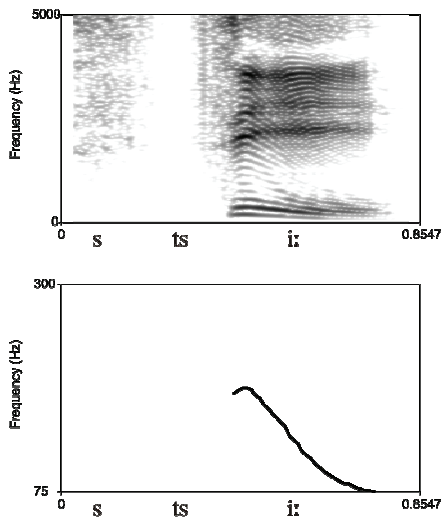
X.1.2.2. Vježbe za ispravan izgovor afrikata

🌀 (VID/02)

/c/ [ts]:

Vježbe za izgovor /c/ trebaju se započeti prije ostalih afrikata, stoga što po redoslijedu ispravljanja dolazi odmah iza šumnika /s/ i /z/, a prije ispravljanja /š/ i /ž/. Motivacija je za takav redoslijed u tome što poboljšani izgovor afrikate /c/ olakšava kasnije ispravljanje frikativa /š/ i /ž/, jer se već postigla jača dikcija.

- a) /s/ + /c/ + samoglasnici (izgovara se koartikulirano, eksplozivanjem, jakim /c/: /sci/ (slika 50):
– Scipion, s cipelom, scena, scenski, s cvijetom, s civilizacijom
- b) samoglasnici + /s/ + /c/:
– iscijediti, iscrpiti, iscrtati, oscilogram, oscilirati
- c) [ts] + sonanti:
– cmizdriti, cmariti, cmarim, Cmrok, cmoljiti
– cret, crijep [crjê:p], Cres
– crn, crniti, crv, crvljiv, crven
– cvibak, cviljeti, cvat, cvijet, cvrkut
- d) jak izgovor /c/ u tekstu ili stihu

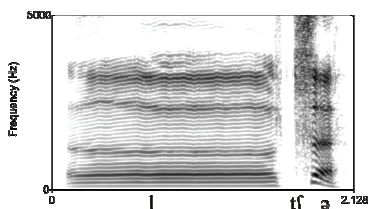
Slika 50. Sonogramski prikaz [stsi:] (gore) i intonacijski tijekom naglašenoga [i] (dolje)

U prihvaćenom izgovoru nema razlike u izgovoru /đ/ i /dž/, budući da se izgovaraju kao jedna središnja, ali ne kao meka afrikata. U tom je slučaju u fonetskoj transkripciji bilježimo kao /đ/ [dʒ], s napomenom da je to središnji izgovor, koji nije potrebno ispravljati. Kad nema razlika u izgovoru /č/ i /ć/ kao u prihvaćenom izgovoru jedne središnje bezvučne afrikate, u transkripciji se tradicijski bilježi kao /č/ [tʃ]. Takav izgovor nije nužno ispravljati.

Ako želimo uvježbati razlikovanje između glasnika [č] i [ć], što je poželjno u općeprihvatljivom izgovoru, ali i u izgovoru elitnih vokalnih profesionalaca,

primjerice glumaca (zbog veće zalihosti informativne i poetične), /č/ se vježba uz inicijalno duljenje /l/ i eksploziranje /č/. Potom se stavlja u surječje. Nakon toga se /č/ vježba uz duljenje [ɲ] i u riječima:

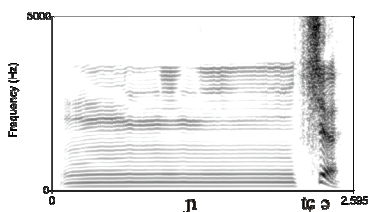
1. /č/: [llllltʃ] (slika 51); Palčić, volčić, balčak, kolčić. Najprije se u riječi dulji /l/, pa, na istom mjestu, izgovori [č]. Potom se izgovori riječ u normalnom tempu s nadzubno prednjenopčanim /č/.

Slika 51. Sonogramski prikaz [ltʃ] s pojačanom eksplozijom [tʃ]

2. Kad želimo u vježbama osvijestiti općeprihvatljiv izgovor /č/, dulji se [ɲ] i izgovori na istom mjestu na tvrdom nepcu [tʃ]: [ɲɲɲɲtʃ] (slika 52), a potom u riječima: panj će, vonj će, konj će, itd. Nakon toga se [ɲ] dodaje, i produljeno izgovara, ispred bilo koga [tʃ] u riječima. Primjerice kuća: kunjća [kɯɲtʃa], piće: pinjće [pɪɲ tʃe] i na kraju, bez [ɲ], izgovara se normalno: kuća, piće, itd.

Razlikovanje je obvezno i uobičajeno u općeprihvatljivom izgovoru, a u prihvaćenom je dakle, moguć izgovor jedne središnje afrikate.

Slika 52. Sonogramski prikaz [ɲtʃ] s pojačanom eksplozijom [tʃ]

X.1.2.3. Vježbe na tekstovima za ispravan izgovor frikativa i afrikata

Frikativi i afrikate se izgovaraju jačim, snažnim izgovorom. Svrha je da i u naravnom govoru, nakon vježbi, ostane dovoljno dobra dikcija kao i u profesionalnom govoru ili pak u pjevanju. Donosimo nekoliko primjera pjesama pogodnih za uvježbavanje oštine dikcije afrikata (c, č, ć, dž, đ) i frikativa (s, š, z, ž, uključujući /f/ i /h/) (G.V.Š. označila masnim slovima), poput:

Vladimir Nazor, *Cvrčak*¹¹

I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče
Svoj trohej zaglušljivi, svoj zvučni teški jamb...
Podne je. – Kao voda tišinom razlijeva se
Sunčani ditiramb.

I pjeva: «Ja sam danas ispio sunce plamno.
I žilice su moje nabrekle ko potoci.
U utrobi se mojoj ljuljuška more tamno.
Na leđima mi šuma, što nagli trgnu srh.
Dvije stijene, dva obronka postaše moji boci,
A glava – gorski vrh.»

I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče,
Dok sunce s neba lije na zemlju žar i plam:
«Zemniče, ja sam himna, što bruji za oltarom,
Dok šuti gordi hram.
... Izađi! – Što se kriješ pod krošnjom, u rupama?
Na kamu puž se sunča, na travi grije crv!
Rominja s vedra neba ko kiša od iskara
Sunčani sveta krv.
... Izađi – ti, koj niknu iz zuba ljuta zmaja,
Da budeš grm što gori, luk napet, plamen mač,
Al raznježi ti dušu milinje cvjetnog maja,
Al omekša ti srce jesenjih voda plač.
... Zaprznio te mrak,
Po zemlji sipaš žuč.
A tebe zemlja rodi da budeš čil i jak,
Da nosiš u njedrima radosti zlatni ključ.
... Ja gutam žar sunčani.
I osjećam u sebi gdje struje šumne rijeke,
Šumore zelen-luzi svjetlošću obasjani,
Klokoće vrelo, more pjeni se i krkoči,
Mòdrī se grožđe, i zri bobulja sure smreke,
Nīz bōr se smola toči.
... Zemniče, ja sam pjan.
Oh, sunca, sunca, sunca!
Još led mi noge trni,
Pred očma još se crni
Odurni zimski san.»

¹¹ *Pjesme*, izdanje 1965.

I cvrči bez prekida, i šiba teškim ritmom
 Goleti ugrijane, lug mrtvi, sparni zrak.
 Trepeće oštra pjesma ko vjetra na krilima
 Dugačak svilen trak.
 I pjeva: «Slava zemlji i suncu i talasu!
 Dajte mi kaplju rose na kori jasenovoj,
 I kaplju žuta soka na bobi na smrekovoj.
 Al velju snagu novu podajte mome glasu.»
 ... Sunčeve žice idu od neba pa do zemlje,
 Napete kao strune. Golema harfa sja.
 Mnogo je rùkū dira. – Nebesa zabrujaše,
 I sluša zemlja sva.
 Mir je na vodi, muk je u docu i luzima,
 Al čujem velje srce gdje kuca sred dubljine:
 Bojiš se, zemljo majko, da onima pod prstima
 Ne zamre pjev sunčani, žica se ne prekine.
 ... Zemniče, čuješ poj?
 Šumi ko srebrn-more,
 Zuji ko pčelā roj.
 I pjeva: «Svijet je lijep, a život dar je s neba,
 Al žeđa nek ti bude velika, ljuta glad.
 Pa gutaj vatru moju i siši mlijeko moje,
 I bit ćeš sveder mlad.
 ... Oh, sunca, sunca, sunca!
 I vonja sa doline
 I vjetra sa vrhunca!
 ... Zemniče, ja sam pjan.
 Gle, iza žbuna viri,
 Pomamnu pjesmu sviri
 Na fruli nagi Pan.»

I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče
 Svoj trohej zaglušljivi, svoj zvučni, teški jamb.
 Podne je. – Kao voda tišinom razlijeva se
 Sunčani ditiramb.

Osim na naglaske i dužine, u općeprihvatljivom izgovoru treba paziti i na eventualne asimilacije i alofone, kao kod riječi primjerice, *svjetlošću* [svjetlo~~č~~ću], *grožde* [groz~~č~~de]. Kasnije, nakon usvajanja ispravnoga izgovora

afrikata i frikativa (OPIH), vježbanje na pjesmi poput *Cvrčka* bit će dovoljno kao vježba zagrijavanja dikcije i glasa prije nastupa.

Nikola Šop, LXXX¹²
(G.V.Š. označila masnim slovima)

Gotovo zaslijepljen spoznao sam
da se sve ono svjetlucaje slijeva
niz Nedohoda
i ulijeva u jednu kap,

u jednu jedinu suzu,

svoju sveobuhvatnu bol
koja se odavala posvudašnjim,
svestranim podrhtavanjem,
možda jecajima.

Tko bi to pomislio,
tko bi se usudio da Svemirskome to otkrije,
takvu jednu ljudsku slabost.

Je li to sjećanje na bol
tako neodoljivo,
da ga je ono počelo sužavati,
njegovu beskrajnost oertavati.

Marc Chagall, *Moj život*¹³

Atelje pun slika, od poda do stropa. I po parketu su nagomilani snopovi papira i svitaka. Samo je strop ostao slobodan...

Na stropu, u potpunoj slobodi, paučina.

Tu i tamo strše grčke sadrene glave, ruke, noge, ornamenti, bijeli predmeti, pokriveni prašinom.

Instinktivno osjećam da put toga umjetnika nije moj put. Ne mogu odrediti koji. Nisam imao vremena za razmišljanje o tome.

Iznenadila me živahnost likova.

Je li to moguće?

¹² iz zbirke *Nedohod*, Zagreb: ITRO Naprijed, 1979

¹³ Koprivnica: Šareni dućan, 2007, preveo Vladimir Gerić

Još na stubištu, dodirivao sam nosove, lica.

Majstor nije bio doma.

Ništa neću reći o izrazu lica i osjećanju moje majke, koja se prvi put našla u jednom slikarskom ateljeu.

Ogledavala se na sve strane, uputila je dva-tri pogleda prema platnima.

Odjednom se okrenula prema meni i rekla mi, gotovo molećivo, ali razgovijetnim i jasnim glasom:

«Dakle, sine... Dobro vidiš i sam; ti nikad nećeš stvoriti ništa slično. Vratimo se doma.»

«Pričekajmo, mama.»

Ja sam sa svoje strane već odlučio da ja nikada neću stvoriti nešto slično. Je li to uopće bilo potrebno?

To je nešto drugo. Ali, što? To nisam znao.

X.1.2.4. Vježbe za ispravljanje nadzubnih glasnika [l] i [r]

☉ (VID/03)

Pogrešna artikulacija u odnosu na općeprihvatljiv izgovor, može biti uslijed lokalnoga izgovora te uslijed izgovornoga poremećaja rotacizma /r/ i lambdacizma /l/. Naravno, potonji se, kao izgovorna mana, znatno teže ispravlja i potreban je logopedski tretman.

Ispravljanje /l/

U lokalnom izgovoru moguće je mediteranski izgovor /l/ (koji je mek, labav i svijetao) te tzv. posavsko tamno /l/. Artikulacijske vježbe u ispravljanju obaju tipova su sljedeće:

- a) /k/ + /l/ + samoglasnici (od /u/, /o/, /a/ do /i/):
 - Klug, klupa, klupko, klub, klon, klobuk, klobučar, klokan, klada, kladiti, klas, klasika, klaun, klavir, klepet, kleveta, klen, klesar, kliker, klika
 - u klubu, zakloniti, zaklon, okladiti

- b) /g/ + /l/ + samoglasnici /u/, /o/, a potom i ostali:
 - gluma, glumište, gluh, glos, glas, gladan, glasan, glava, kugla, kuglana, globa, ruglo, okruglo, gled, glib
 - odglumiti, oglušiti, zaglupjeti

- c) /p/, /b/ + /l/ + /u/, /o/, /a/, /e/, na kraju + /i/:
 - plug, plus, plural, plod, plov, Plomin, plav, plaz, plam, poplun, oploditi, poplaviti

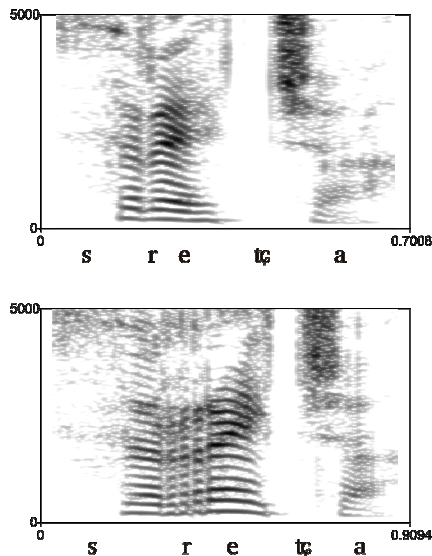
– bluna, blud, blog, bla-bla, blago, blato, Blaž, blagdan, oblog, obložiti, oblutak, blenuti, Bled, blef, blistav, oblik, obliven

d) /s/ + /l/ + samoglasnici:

– sliv, sliven, slika, slistiti, sleng, slog, sloga, složiti, slom, sluga, služiti, slad, sladilo, slam, slama, slamati, slano, slanutak, slagati, slava

Ispravljanje /r/

Kao što smo uvodno naveli kod izgovora suglasnika, pogreška u izgovoru glasnika [r] može biti južnjačko, mediteransko /r/ s prevelikim brojem treptaja na početku riječi i prije dugih suglasnika unutar riječi, što se slikovito usporedno vidi na oscilogramima i sonogramima općeprihvatljivog izgovora /r/ i onog južnjačkoga (slika 53). To južnjačko /r/ Škarić (2009) opisuje u usporedbi s klasičnim i prihvaćenim izgovorom. Danas se previbrantno /r/ izgovara samo kao zvučni izbor u emfatičnom ekspresivnom govoru. Mediteransko /r/ ispravlja se lako, tako da se koartikulacijski izgovara povezano sa slijedećim glasnicima, samoglasnicima i suglasnicima.

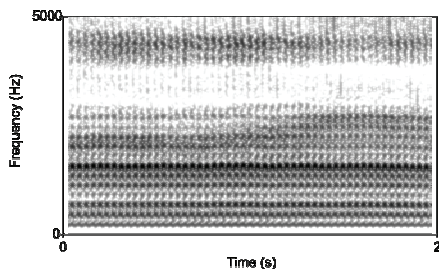
Slika 53. Sonogramski prikaz općeprihvatljivog izgovora [r] (gore) i južnjačkoga [r] (dolje)

Kod vokalnih profesionalaca češća je izgovorna pogreška preslab izgovor /r/, što je logično, jer se, uglavnom pri audicijama ili prijavnim ispitima isključuju osobe s većim stupnjem poremećaja kao što su primjerice, teže

velarno te uvularno račlanje, potom zamjena /r/ nekim drugim suglasnikom ili poluvokalima /j/, /w/ ili čak izostavljanje /r/. Lagan i srednji stupanj rotacizma, preslabo /r/ daju se ispraviti fonetskim vježbama, a, u slučaju vrlo talentirane osobe za određenu vokalnu profesiju, sa srednjim ili težim stupnjem poremećaja nužne su logopedске vježbe. Zapravo, ispravljanje dikcije, određene dislalije, trebalo bi biti preduvjet primanja na daljnje visokoškolsko obrazovanje vokalnih profesionalaca.

Glasnik [r] koji je u hrvatskom općeprihvatljivom izgovoru kotrljav, vibrant (engl. *thrill*) s dva treptaja na početku riječi, a uz druge suglasnike s jednim treptajem (Škarić, 2009), kod preslabog izgovora i općenito u slučaju rotacizma, prvo stavljamo u početni, inicijalni položaj:

- a) produžena artikulacija s udarima /rrrrr/ (slika 54)

Slika 54. Sonogramski prikaz produženoga vibrantnog [r]

- b) vježba uz dentale /t/, /d/ + /r/ i /r̥/:
duljimo dentale, izostavljamo /r/ koji slijedi i izgovorimo riječ do kraja;
potom duljimo dental, i naglo izgovorimo riječ uključujući /r/; na kraju izgovorimo riječ povezano.

Vježba se na primjerima poput:

- tri, trik, trag, tragati, tragedija, tragikomično
- trk [tɾk], trgati [tɾgati], trs [tɾs], trsje [tɾsje], trska [tɾska], trp [tɾp], trpjeti [tɾpjeti], trpko [tɾpkɔ]
- driblati, dril, dren, dres, drag, dragulj, drama, Drava, dragi; drndati [dɾndati], drmati [dɾmati], drmeš [dɾmeʃ], drvo [dɾvo], drven [dɾven].

Potom u sredini:

- istresti, odricati, ozdraviti, nazdraviti, u zdravlje
- istrgnuti [istɾgnuti], obrstiti [obrɕiti], pokrstiti [pokɾstiti].

X.1.2.5. Asimilacije

U fonetskom statusu bilježimo moguće neprovođenje obvezujućih asimilacija, tj. izgovor koji je previše analitičan, «hiperkorektan», ili pak suviše asimilacije u odnosu na OPIH. Hiperkorektan je izgovor češće prisutan kod osoba koje nastoje govoriti «školovano» i pretjeruju u analitičnom pristupu, a suviše asimilacije, više vezujemo za dijalektalan izgovor. Oba su načina pogrešna, prema općeprihvatljivom izgovoru hrvatskoga. U pravilnom se izgovoru govorne riječi izgovaraju kao cjeline naglašene značenjske riječi i klitika. Jedino se u slučaju oklijevanja ili stanki procesiranja smije odvojiti zasebno proklitika. Nisu dopuštene ni suviše asimilacije do kojih dolazi uslijed redukcije, ispadanja vokala, primjerice kad se *iz Šibenika* izgovara /ižbenika/ [ižbenika] umjesto [iʃibenika].

Za opći hrvatski izgovor Škarić (2009: 104) navodi deset obveznih asimilacijskih pravila. Iako je provođenje nekih u govoru manje uočljivo (npr. prvo i deseto pravilo), vokalni profesionalci, prije svega govorni, morali bi sve znati u tolikoj mjeri da provođenje pravilnih asimilacija nimalo ne ometa sintezu sintaktičko-logičkih intonacijskih cjelina:

1. međusamoglasnički [i]: pravilan prijelazni poluvokal [i̯] ostvaruje se između dvaju samoglasnika, od kojih jedan treba biti /i/ ili /e/, kad nije bilo /j/ u morfu: Klaić [k্লাi̯tɕ], Mia [mija̯]

2. prema zvučnosti: iz kuće [is_kutɕe], bez tebe [bes_tebe], od pića [ot_pitɕa], brat bi [brad_bi], ruž ti [ruʃ_t̩i]

3. izgovaranje jednoga umjesto dvaju jednakih ili izjednačenih suglasnika (ispadanje jednoga od dva ista suglasnika u istoj govornoj riječi): bez zastoja [bezastɔja], iz Splita [isplita], itd. (Trebalo napomenuti da fonetičar pri radu s govornim profesionalcima ne dopusti kraćenje u jedan suglasnik kod susreta dviju naglašanih riječi. U tim slučajevima oba se ista suglasnika trebaju izgovoriti, primjerice: poraz zastupnika, rad dana i sl.)

4. ispadanje, tj. neizgovaranje /t/, /d/, ispred poluzatvornih suglasnika (afrikata) /c/, /č/, /ć/, /dž/, /đ/, npr: znat ću [zna_tɕu], pisat ću [pisa_tɕu], sad će [sa_tɕe]; /t/ i /d/ ne ispadaju samo u prislonjenicama i kad dolaze u prefiksima, ali će doći do asimilacije npr. kod: od čega [ot_tʃega], odčepiti [ottʃepiti]

5. neizgovaranje [t] i [d] u /st/, /št/, /zd/, /žd/ ispred suglasnika: izgovaraju se samo [s], [ʃ], [z] i [ž]: most bi [moz_bi], gušt ga [guʒ_ga], grozd bi [groz_bi], dažd bi [daʒ_bi]

6. izgovor /n/ kao dvousnenog [m], ispred dvousnenih [p], [b] i [m]: stranputica [stramputitsa], on bi [ombi], jedanput [jedamput]

7. palatalizacija /s/, /z/ i /c/ ispred nepčanih suglasnika š, ž, č, đ, (ć, dž), pa piskavi suglasnici postaju nepčani: iz čaše [iʃ_tʃaʃe], vas ću [vaɕ_tɕu], uz žal [u_ʒal], uz đavola [uʒ_ɕawola], transčileanski [tranʃtʃileanski], hrast će

[hraç_tɕe]. Hoće li se u nekim primjerima ostvariti umekšani /ç/ ili /ʒ/ ovisit će o tipu općega izgovora, općeprihvatljivoga ili prihvaćenoga (jedna središnja afrikata za č-ć, i za dž-đ)

Dodatna pravila:

8. sliven izgovor dvaju fonema. Mogu se spomenuti neke posebnosti mogućega izgovora: /l-j/, /n-j/, /t-s/, /d-s/ i /d-ž/ u susretu se izgovara dvoartikulacijski kao slijed dvaju glasnika u OPIH: lijep [ljep], snijeg [snjeg], svjetski [svjetski] isto kao hrvatski, od žene [odžene], a u PI dopušten je i sliven izgovor /lj/, /nj/ uz slijed: bol je [bolje] i [boʎe], ban je [banje] [banje]; injekcija, konjunktura, konjugacija. Sliven izgovor, i u gornjim slučajevima, ne opaža se niti se osjeća kao pogrešan.

9. izgovaranje posebnih izgovornih varijanti glasnika (alofona) u općem hrvatskom, koji se ne pojavljuju u slobodnom položaju: zvučni /h/: dah ga [dayga], zvučni /c/: prosac bi [prosaçbi], zvučni /f/: grif ga [griv_ga], gof ga [gov_ga], dvousnjeni [w]: vući [wutci], voziti [woziti], Gvozd [gwozd], zubnounsneni, neprekidni [ŋ]: pjevam vam [pjevam_vam], tramvaj [tramvaj], amfiteatar [amfiteatar], poluvokal [ɫ]: lijem [lijem], mekonepčani (velarni) /n/ [ŋ]: stranka [straŋka], on ga [oŋ_ga], palatalizirani /š/ [ç]: lišće [licɕe], vijest će [vjec_tɕe], /ž/ [ʒ]: grožđe [grozɕe]

Uz ove alofone, možemo napomenuti da Škarić (2009: 111) navodi da u prihvatljivom tipu općega hrvatskoga u kojem se ostvaruju tri palatalne afrikate, /dž/ [ɕ] je poseban alofon za fonem /č/: svjedočba [svjedocɕba], vrač bi [vraçbi]

10. izgovaranje nefonemskih glasnika: takvi glasnici su samo u prozodijskoj ulozi i omogućuju lakši izgovor ili slogovnost drugih fonemskih sklopova: nefonemski (schwa [ə] i grkljanski zatvornik – glotalni okluziv [ʔ]): pri izdvojenom izgovoru svakog glasnika ostvaruje se [tə], ispred riječi koje započinju vokalom ostvaruje se [ʔ] [ʔauto], ali se ne ostvaruje ako mu ne prethodi stanka. U toj se skupini može spomenuti i polusamoglasničko [ɫ].

X.2. Naglasci

Naravno, ortoepski izgovor podrazumijeva da je i suprasegmentalni izgovor, u javnom govoru vokalnih profesionalaca u okvirima općehrvatskoga izgovora. Različiti su zahtjevi koji se postavljaju spikerima ili pak glumcima. Važno je postići da je naglasni sustav u spikerskom govoru u prihvaćenom izgovoru (tri naglasaka: dugouzlazni, dugosilazni i kratki dinamički – kratkosilazni), u standardnoj raspodjeli, a, ako je moguće, i četveronaglasan općeprihvatljivi naglasni sustav. Budući da ta mala razlika nije odlučujuća za referencijalnu govornu funkciju, ne ustrajava se na suvišnom, a teško dostupnom. Gledatelji, odnosno slušatelji, tzv. masovna publika, često upravo